

Como é posíbel que Santa Clara de Pontevedra non sexa Ben de Interese Cultural?

Arizaga Castro, Á. R., Casás Iglesias, A., Hermelo Veiga, S., Justo Martínez, L., Leis Regueiro, A., Leourier Cavusoglu, L., Posada Mourinho, S., Rodríguez Díaz, M., Trigo Charlín, A. e Trigo Vázquez, P.

Alumnado e profesorado da Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais de Galicia.

1. Introducción.

Santa Clara de Pontevedra non está protexida coa categoría legal de BIC. Non é un “Ben de Interese Cultural”. Un convento medieval extraordinario, de fundamental importancia por moitísimas razóns, único no seu estado de conservación tanto na cidade como en Galicia, non merece o grao de máxima protección para as administracións. Como pode ser isto posíbel?

Estas reflexións xurdiron dun traballo colectivo realizado na Escola Superior de Conservación e Restauración de Bens Culturais da Galicia (ESCRBCG) no seo da materia “Xestión do patrimonio cultural” durante os

cursos 2021-2022 e 2022-2023. Os traballos académicos entregados formaron unha base que agora é revisada e presentada de maneira moi breve e sintética, tentando transmitir da mellor maneira o acordo unánime suscitado. O debate produciuse ao mesmo tempo que as negociacións e a adquisición final do convento de Santa Clara por parte do concello de Pontevedra, rematando co seu traspaso á Deputación e Museo para a súa xestión conxunta.

Aparece na autoría por orde alfabética o alumnado e profesorado que tomamos parte principal naquel traballo¹. Tamén contamos sempre coa axuda de diversas institucións involucradas, personificadas en certas individualidades que compartiron amablemente con nós o seu coñecemento. En concreto é obrigado mencionar o apoio e consello de tres persoas moi importantes tanto para este traballo como para o enorme éxito que foi o paso de Santa Clara da propiedade privada ao ben común. Estas tres persoas son Xoán Manuel Monterroso, profesor da Universidade de Santiago de Compostela, César Mosquera, vicepresidente da Deputación de Pontevedra, e Xaquín Moreda, concelleiro na mesma cidade. Por último, tamén agradecemos moito unha conversa posterior co director do Museo de Pontevedra, Manuel Rei, que serviu para aclarar algunhas dúbidas finais. Malia a axuda que nos prestaron, non se lles debe considerar partícipes das opinións aquí vertidas: todo este texto é da exclusiva responsabilidade das asinantes, nos seus acertos e nos seus erros.

A continuación dividiremos a nosa reflexión da seguinte maneira. Primeiro tentaremos explicar o que é un BIC e algúns dos problemas asociados a esta categoría legal. En segundo lugar, moi brevemente, glosaremos as marabillas de Santa Clara de Pontevedra como obra insigne do patrimonio cultural galego. En terceiro lugar, tentaremos explicar o inexplicable: por que Santa Clara nunca acadou o nivel máximo de protección que sempre mereceu e segue a merecer sen ningunha dúbida. Resumiremos tamén as consecuencias deste feito para o

Imaxe de Santa Clara que preside a fachada lateral da igrexa conventual, case o único exemplo de arte escultórica moble que permanece in situ trala venda do conxunto pola orde clarisa.

¹ Vaian agradecementos para outro alumnado e profesorado da ESCRBCG que colaborou de maneira indirecta, sobre todo para Brianda Otero Moreira.

monumento, facendo fincapé no seu estado de conservación e no recente proceso de compra-venda. Por último, pensaremos no futuro e nas posibilidades e desafíos que quedan abertos. Todo o conxunto estará inevitablemente animado por un forte espírito crítico e ético, obrigatorio en calquera pensamento científico e máis aínda en conservación e restauración do patrimonio cultural. Abrindo as mentes a un coñecemento máis fondo deste ben cultural agardamos xerar propostas útiles e construtivas.

Por cuestións de espazo e por pretender principalmente a divulgación evitaremos recargar de notas, bibliografía e referencias. Indicaremos tan só algunhas mínimas fontes principais, sobre todo lexislativas.

2. O concepto “Ben de Interese Cultural” e os seus problemas.

Ben cultural e BIC non son sempre o mesmo. Todo o mundo entende o que é un “ben de interese cultural”: sen máis, pode ser entendido como un sinónimo do concepto “ben cultural”. Por iso sorprende que no ano 1985 os redactores do texto da lei española de patrimonio histórico² decidisen empregar ese concepto para designar tamén a máxima categoría de protección, entre as tres que menciona a lei. Crearon así unha confusión inevitábel que segue a trabucar, tantos anos despois, a xornalistas, estudantes e público por igual.

Coloquialmente, “bens de interese cultural” son todos. Pero legalmente só algúns o son, aqueles que chamamos BIC, reducindo o nome a unhas siglas para tentar aclararnos. Outros só merecen ser “bens culturais” sen máis, tamén catalogados e/ou inventariados, pero moito peor protexidos na teoría e tamén na práctica. A consecuencia principal é que, moitas veces, cando protestamos nas redes ou na prensa pola destrución ou desprotección dun determinado BIC, nin o grande público nin os xornalistas saben realmente do que estamos a falar. Cando un BIC é destruído non é calquera cousa, é un dos máis importantes bens culturais do país o que está a ser destruído. Pero, froito da confusión terminolóxica, a xente xa non entende esa diferenza.

Algunha comunidade autónoma, Catalunya por exemplo, tratou de eliminar o barullo cambiándolle o nome a esa categoría legal³. Pero non é o caso da Galicia, que mantén os “BIC” e os “bens catalogados” como

categorías principais. Poderíamos preguntarnos: como é posible que o estado español soamente teña feito unha única lei de patrimonio cultural en toda a súa historia democrática? Como é posíbel que sigamos arrastrando os mesmos erros dende 1985? Hai moitas razóns de fondo, pero non é este o momento de entrar en detalles.

Centrémonos no que é relevante para este artigo: se os BIC son a máxima categoría de protección, debemos supoñer que se trata dunha categoría ben definida, non é certo? Debemos supoñer que o estado, o español e tamén as autonomías, adicaron esforzo e tempo (dende 1985!) a escoller entre todos os bens culturais aqueles que merecían esa categoría, elaborando listados exhaustivos e completas medidas de protección. Por increíble que pareza, nada máis lonxe da realidade. A correcta definición e protección dos BIC, en relación a outros bens culturais “menos importantes”, é un dos meirandes fracasos patrimoniais en España. Como este fracaso afecta de maneira directa a Santa Clara, debemos deternos un intre nel.

A pregunta que debemos responder é cales son os BIC e como un ben cultural acada a categoría de máxima protección. Pese ao posterior fracaso administrativo que acabamos de mencionar, o certo é que a lei de 1985 facía moito fincapé no inventario e na catalogación como medidas fundamentais para a debida protección dos bens culturais. Por exemplo, recoñecía diversos procedementos polos que un ben cultural pode pasar a ser considerado BIC, sendo a primeira medida o recoñecemento como tal para todos os bens que foran declarados previamente “monumentos histórico-artísticos” ou figuras semellantes recoñecidas en lexislacións anteriores, fosen estas monárquicas, republicanas ou franquistas. A idea era que todo o traballo anterior de catalogación non debía perderse⁴. Por razóns bastante obvias, todos estes bens de rancia liñaxe eran e son bens arquitectónicos, moitísimos deles propiedade da igrexa católica ou doutros grandes poderes políticos e económicos do momento. Nestes casos temos un listado moi claro e evidente: sabemos cales son, porque foron publicados nun boletín oficial do estado nalgún momento da historia. É certo que ese listado temos que reconstruílo nós mesmos procurando nos arquivos e nas lexislacións anteriores, nun acceso non sempre sinxelo, pero polo menos existe, nalgún lugar, un texto legal no que se menciona un ben e se recoñece esa máxima categoría.

² Lei 16/1985, de 25 de xuño, do Patrimonio Histórico Español (B.O.E. nº 155, de 29/06/1985): Título I.

³ A fórmula foi diferenciar “Bé cultural d’interès nacional” (BCIN) de “Bé cultural d’interès local” (BCIL).

⁴ Lei 16/1985: “Disposición adicional primeira. Os bens que con anterioridade fosen declarados histórico-artísticos ou incluídos no Inventario do Patrimonio Artístico e Arqueolóxico de España pasan a ter a consideración e a denominarse Bens de Interese Cultural”.

Este é o primeiro caso que podemos denominar de “declaración BIC colectiva”. Mais, ademais diso, existe un caso semellante pero diferente ao mesmo tempo: as denominadas “declaracións xenéricas”, nas que son recoñecidos como BIC tódolos bens culturais dun tipo determinado. É dicir, nalgún momento da historia o estado decide que todos os monumentos de tal tipo deben ser BIC, pero sen que figure no BOE, no DOG nin en ningún documento oficial a cales exactamente nos referimos. Exemplos desas tipoloxías de bens culturais afectados son todos os castelos medievais, todos os cruceiros, todos os escudos de armas, todos os hórreos galegos e asturianos e toda a arte rupestre sen excepción⁵. Tampouco imos entrar agora nas razóns polas que isto sucedeu, longas de debater e explicar, pero a consecuencia é que uns tipos de bens culturais están mellor protexidos que outros, sen que haxa moita lóxica neste feito. Pola contra, non son BIC de maneira automática todos os castros, nin todas as igrexas, nin todas as obras de Velázquez (engádase ao listado aqueles bens que o lector considere máis importantes). As declaracións xenéricas mencionadas poden ter un efecto positivo indubidábel, pero non sabemos exactamente cantos bens son nin onde están, porque non existe en principio en ningún documento oficial un listado de todos eles. Xérase así unha certa inseguridade xurídica que ten en ocasións graves consecuencias. En calquera caso, para o que nos ocupa diremos que non existe ningún decreto deste tipo xenérico que declare BIC todos os conventos medievais, nin todos monumentos góticos, nin todos os retablos, por citar exemplos que afectarían a Santa Clara.

Finalmente, a última posibilidade para que un ben cultural sexa BIC é a súa declaración individual, sexa por parte do estado ou por parte das autonomías, que neste tema teñen competencias concorrentes, un caso bastante peculiar na nosa lexislación. Tanto o estado como a autonomía tiñan por tanto este dereito e esta obriga, e foron declarando BIC, un a un, certos bens considerados especialmente importantes, cunha tramitación en realidade bastante sinxela. O problema é que nunca houbo un plan sistemático de declaración BIC, nin unhas prioridades nin un ritmo claro, nin unha política intensiva ou coherente.

Obviamente existen diferencias entre autonomías, pois algunhas delas traballaron máis no seu inventario que outras (inciso: a nosa Galicia non está entre as máis favorecidas), pero incluso dentro das propias autonomías pode haber desigualdades, dado que os concellos, asociacións ou individuos particulares tamén poden promover e solicitar calquera declaración BIC.

A triste realidade é que os bens que podemos considerar BIC conforman unha realidade caótica e moi mal sistematizada, polo menos no que se refire á nosa terra. Non temos garantía de que certos bens culturais fundamentais teñan declaración de BIC, pero si pode suceder que certos bens de escasa relevancia relativa teñan consideración de BIC por estar incluídos nas “declaracións xenéricas” xa mencionadas. Un cruceiro de 1850 é BIC con toda seguridade, pero moi probablemente un castro de hai 3000 anos non o sexa. O patrimonio material está moi ben representado en comparación coa case total ausencia do patrimonio inmaterial. O patrimonio inmaterial está hiperprotexido en comparación co patrimonio moble. A protección da arquitectura domina en todo o eido administrativo patrimonial, pero moito máis no caso das declaracións BIC.

A principal consecuencia é que ese caos contradictorio entre o que debe ser BIC e o que realmente é BIC remata por esvaecer a diferenza, a tódolos efectos. Segundo as leis tanto estatais como autonómicas, os bens declarados BIC deben contar cunha ficha de catalogación exhaustiva e cun plan de conservación e xestión de riscos. Na práctica ningún ou case ningún BIC galego conta con iso. Dende certos puntos de vista, ser BIC e ser ben cultural catalogado apenas marca unha diferenza real á hora da protección e da conservación e, en caso de marca-la, esta non é suficiente. Por exemplo, si pode ter efectos importantes á hora das sancións, pero sempre a posteriori dunha destrución. Os controis previos non sempre funcionan, independentemente de que sexas BIC. Pode pasar que ter un hórreo na túa horta dificulte máis certos trámites urbanísticos que ter un xacemento romano no mesmo lugar. En caso de querer vender e exportar un ben cultural si hai moitas máis restricións no caso dos BIC, pero tampouco hai tantísimos controis á hora da verdade. Podemos dicir que o feito de ser BIC complica a “burocracia patrimonial” pero non mellora demasiado a auténtica conservación do patrimonio cultural⁶.

5 Lei 16/1985: “Disposición adicional segunda. Considéranse tamén de Interese Cultural e quedan sometidos ao réxime previsto na presente Lei os bens a que se contraen os Decretos de 22 de abril de 1949, 571/1963 e 449/1973”. Refírese ao “Decreto de 22 de abril de 1949, sobre a protección dos castelos españois”, ao “Decreto 571/1963, de 14 de marzo, sobre a protección dos escudos, emblemas, pedras heráldicas, rolos de xustiza, cruces de término e pezas similares de interese histórico-artístico” e ao “Decreto 449/1973, de 22 de febreiro, polo que se colocan baixo a protección do Estado os «hórreos» ou «cabazos» antigos existentes en Asturias e Galicia”. Sobre a arte rupestre, a propia lei 16/1985 establece no seu artigo 40.2 que “quedan declarados Bens de Interese Cultural por ministerio desta Lei as covas, abrigos e lugares que conteñan manifestacións de arte rupestre”.

6 Porén, a declaración BIC segue sendo importante e non só a nivel simbólico. Sempre hai quen evita a toda costa unha declaración BIC para un ben propiedade privada, por medo aos hipotéticos prexuízos que isto podería xerar (véxase o caso do Goya inédito da familia da coñecida política madrileña Esperanza Aguirre, do que hai abundante documentación na prensa dixital).

Resumindo, a teoría di que deben ser declarados BIC os bens culturais máis relevantes pero isto na práctica só se cumpre a medias e de maneira moi imperfecta. Tanto o Goberno do Estado como a Xunta da Galicia fracasaron de maneira espectacular, especialmente esta última por estar as competencias patrimoniais esencialmente transferidas. O peor é que o fracaso non se produciu por erros técnicos ou metodolóxicos, nin porque a tarefa fose especialmente complexa, senón, sinxelamente, porque este é un tema que nunca interresou solucionar nin achegar recursos para iso. O efecto perverso é que hai moitísimos baleiros incomprensibles: bens que teñen unha importancia extraordinaria e que nunca, en ningún momento dos últimos cen anos, foron considerados dignos da máxima protección. É o caso da nosa Santa Clara.

3. Santa Clara de Pontevedra no seu contexto patrimonial, histórico e artístico.

É preciso xustificar que Santa Clara de Pontevedra merece a máxima protección. Hai alguén que se atreva a poñelo en dúbida? Un espazo conventual que chegou ata o século XXI nun estado bastante increíble de conservación, non só polos seus valores materiais senón tamén polas súas connotacións inmateriais: o recinto en si mesmo, no medio da cidade; o xacemento arqueolóxico, aínda por coñecer na súa maior parte; a súa arquitectura gótica; o xardín exterior; os seus retablos barrocos; as súas pinturas murais; o seu órgano; o seu arquivo documental; as evidencias históricas da vida na clausura... Non é preciso ser especialistas para entender o que todo isto significa.

Existe algún outro ben cultural desta dimensión que aínda non teña sido declarado BIC? Probablemente si, pero custa imaxinalo. E, aínda existindo, supoñemos que non

será tan evidente, tan visíbel, tan claramente esquecido. ¿Podería haber algunha institución pública, algunha das institucións consultivas mencionadas na lei do patrimonio cultural de Galicia, que rexeitase facer un informe positivo sobre a valoración deste ben como BIC? ¿O Consello da Cultura Galega, algunha universidade, a Real Academia de Belas Artes? ¿Podemos imaxinar estas institucións denegando a máxima protección para Santa Clara? En caso de terse reunido a Comisión Mixta Xunta-Igrexa, ¿poderían terse atrevido a non declarala como BIC? A resposta ten que ser non, porque non se nos ocorre ningunha xustificación para esa hipotética negativa.

Santa Clara é a terceira ponla dunha triada fundamental na historia medieval de Pontevedra: San Domingos, San Francisco e Santa Clara. Todas estas obras comparten unha orixe común, as ordes mendicantes baixomedievais. Coa fundación da comunidade de Santa Clara de Pontevedra a finais do século XIII comeza un período histórico clave na historia da Galicia: naquela altura consolidan o seu poder unha serie de vilas de fondo de ría que basean a súa riqueza na pesca, na navegación e no comercio, beneficiadas pola fecundidade case infinita dos seus recursos mariños e por estar relativamente protexidas dos ataques por mar. Pontevedra, Noia e Betanzos son os casos máis extraordinarios, burgos que rachan dalgunha maneira cos poderes tradicionais da época medieval e abren unha nova era. Nas loitas de poder entre a monarquía, a igrexa e a nobreza, as cidades convértense en forzas innovadoras e relativamente independentes. Os séculos XIV e XV son momentos de extraordinaria inestabilidade, con guerras dinásticas e conflitos internacionais, pandemias sucesivas, revoltas populares... As sociedades e as mentalidades transfórmanse e as ordes mendicantes ligadas ás cidades implantan unha nova relixiosidade de rogativas, romarías, procesións e, por suposto, cruceiros. É un auxilio extraordinario para estas cidades, da que dan boa

conta os seus monumentos e conxuntos históricos. Pero é un auxo moi breve: a partir do século XVI perderán repentinamente peso sociopolítico e poder económico. Hai unha causa xeográfica: a sorprendente descuberta de América obriga a empregar outro tipo de barcos, de maior calado, e estes xa non poden entrar da mesma maneira no fondo das rías. Ademais diso, hai razóns políticas, que teñen que ver coa situación do reino da Galicia en relación cos reis católicos e cos privilexios adxudicados aos portos andaluces, en concreto Sevilla, co monopolio do comercio americano. En definitiva, a transición entre a idade media e a idade moderna foi o momento de maior auxo económico da cidade de Pontevedra, pero sendo un auxo efémero tamén significou, dende o punto de vista do patrimonio histórico, a conservación case intacta de todos aqueles monumentos e arquitectura baixomedieval. Podemos dicir, ata certo punto, que non houbo grandes reformas urbanísticas nos séculos sucesivos, se comparamos o caso de Pontevedra con outras cidades. Sinxelamente, non había tantos cartos coma antes. E o máis curioso do proceso é que este auxo non coincide co auxo económico habitual no resto de Galicia, que coincide máis ben co románico e co barroco, momentos asociados a cambios na agricultura e á introdución do millo e a pataca. Pontevedra e outras vilas mariñeiras coma ela navegan contra a corrente histórica maioritaria no país. Por iso son tan únicas e tan extraordinarias.

Os conventos de Santa Clara, San Francisco e San Domingos, como froito desta mesma orixe histórica, comparten moitísimas características e, de feito, naceron en parte nun proceso de competencia entre elas. Só se comprenden de maneira conxunta. A primeira das cousas que teñen en común é o seu excelente estado de conservación ata o século XIX. Pero comparten algo máis: todas elas sufriron danos críticos e irreparábeis nos últimos cen anos. A destrución intencionada de San Domingos foi paralizada, salvando só as ábsidas, polos primeiros protectores do patrimonio cultural na cidade de Pontevedra, a Sociedade Arqueolóxica. Máis ou menos un século despois, en 1995, San Francisco ardeu de forma dramática con danos gravísimos que probabelmente só poden entender aqueles que coñecían o ben con anterioridade. Ata o de agora, Santa Clara permanecía como un único, un ben aparentemente inalterado, prístino visto dende fóra, excepcional na súa virxindade metafórica, unha xoia. Agora xa non é así: ningún dos tres monumentos das ordes mendicantes pontevedresas librou de destrucións inxustificadas e incontroladas, froito da desidia e da mala xestión dos poderes públicos e privados que deberan velar por eles. Vexamos o por que.

4. A clave: por que Santa Clara nunca chegou a ser BIC e cales foron as consecuencias deste feito.

Para entender a causa de que Santa Clara non chegase a ser BIC temos que remontarnos ao pasado remoto e falar tamén do presente máis próximo, porque as causas e as culpabilidades esténdense no tempo. No fondo unha causa principal parece sobrevoar toda a explicación: os privilexios da igrexa católica e o feito dos poderes políticos non querer alterar ou influír na vida monástica da clausura. Paradoxalmente, quizais o estado decidiu non declarar BIC Santa Clara pensando que estaba mellor protexida pola propia comunidade de monxas. Dende o punto de vista do patrimonio inmaterial esta decisión puido ser parcialmente acertada, permitindo a existencia autoxestionada da comunidade clausurada ata a súa extinción. Pero foi un desastre dende o punto de vista do patrimonio material, con algunhas moi malas intervencións ao longo do tempo e co epílogo dun desastre final que describiremos a continuación.

Unha das principais causas de que Santa Clara non sexa BIC é porque nunca recibiu o nomeamento como monumento histórico-artístico por parte do réxime republicano. A República fixo un inxente esforzo de protección patrimonial que aínda hoxe segue vixente: aqueles bens que foron esquecidos na década de 1930 pagan aínda as consecuencias. Por que naquela altura foi deixado de lado? Non o sabemos. Como suxerimos antes, quizais fose por non afectar á vida monástica plenamente activa aínda naquel tempo. Nun contexto de recentes desamortizacións e forte conflitividade sobre os bens eclesiásticos quizais houbo quen considerou que non era o mellor momento. Non deixan de ser hipóteses, así que quedan abertas moitas vías de investigación para o futuro: por exemplo, se houbo outros conventos de clausura que si fosen declarados monumentos histórico-artísticos naquela altura. Tamén cabería comparar que outros monumentos si foron protexidos en Pontevedra e no resto do territorio galego, para saber se houbo un patrón sistemático ou non. Pero son estas outras investigacións e deben quedar para outra ocasión.

En calquera caso, a razón fundamental para que Santa Clara nunca fose declarada BIC é, sen dúbida, o feito de estar fóra da antiga muralla medieval, hoxe destruída pero perfectamente visíbel no trazado da cidade. O núcleo antigo de Pontevedra foi declarado no ano 1951 “conxunto histórico-artístico”, e por tanto BIC, cunha delimitación baseada no trazado desa cerca medieval⁷. Especificamente faise referencia ás rúas Arcebispo Malvar, Cobián Roffignac, Progreso

⁷ Decreto de 23 de febreiro de 1951 polo que se declara conxunto histórico-artístico en Pontevedra o barrio antigo da mesma cidade, B.O.E. do 7 de marzo de 1951.

e Michelena, ademais da Ponte do Burgo “en toda a súa extensión”. Posteriormente ampliárase esta delimitación no ano 1979, para incluír a praza de España, a Alameda e outros xardíns históricos próximos⁸. Pese a isto, segue sen terse en conta o conxunto de Santa Clara, así como outros bens extramuros do núcleo medieval. Esta ampliación de 1979 foi unha oportunidade claramente perdida para a cidade, por deixar fóra da protección unha grande cantidade de bens culturais inmoables xusto antes dunha década cun enorme crecemento urbanístico e, por tanto, con graves consecuencias para o futuro. Outras reformas da legalidade urbanística van pasando e, finalmente, xa no século XXI apróbase o PEPRICA do 2003, é dicir, o “Plan Especial de Protección, Reforma Interior e Conservación Artística de Pontevedra”, que é a lexislación actualmente vixente. E aínda así, herdando as ausencias anteriores, Santa Clara segue sen ser BIC.

Por tanto, a meirande razón para que Santa Clara non sexa BIC é o que podemos chamar de maneira cómica o “intramuralismo patrimonial”: coma se só o recinto interior fose importante, provocando entre outras cousas a destrución sen misericordia das vivendas das clases desfavorecidas fronte á protección e valoración das vivendas das familias máis ricas. Por unha banda parece unha medida relativamente lóxica, por ser sinxela de entender e de aplicar, pero por outra banda é tamén moi irracional dende a perspectiva dos criterios modernos en conservación-restauración. Era unha concepción pitoña do que é o patrimonio cultural arquitectónico, pero estivo plenamente vixente ata moi pouco tempo atrás (e, en parte, aínda segue!). Por causa do “intramuralismo patrimonial” perdemos en Pontevedra, por exemplo, a meirande parte da Moureira e das Corbaceiras, así como a barriada do Lérez máis alá da ponte do Burgo... Incriblemente os sucesivos planos urbanísticos deixaron sen protexer tamén a rúa Xan Guillermo fronte a Santa María, pese a ser esta unha rúa das máis antigas, a rúa que ligaba a basílica co río do que procedía a súa riqueza, a rúa pola que subía a procesión do Gremio de Mareantes... Por quedar fóra da muralla, o plan urbanístico de Pontevedra de 1989 estableceu o dereito (ou o “deber”, dependendo como se mire) de construír ata sete alturas nos solares da beiramar fronte a santa María, rematando por cortar a vista do río dende a basílica. Moitos outros plans urbanísticos do país caeron no mesmo erro de maneira sistemática e tamén noutros países en maior ou menor medida. Sucedeu en Lugo, en Ávila, en León e tamén en Compostela, coa destrución do edificio Castromil na praza de Galicia, xusto fronte á porta da muralla chamada “do Castro”. En resumo, o feito de que Santa Clara estivese fóra da muralla medieval foi o motivo principal para non ser

declarado BIC durante o século XX, especialmente durante o franquismo e a primeira democracia, a mediados e finais de século. Todo o que estaba fóra da antiga cerca quedaba fóra do centro histórico para os poderes públicos.

Unha vez constatada esta realidade, nos tempos máis próximos a nós, nos que xa hai unha sensibilidade patrimonial moito máis activa, unha lexislación moito máis clara, un concepto internacional dos centros históricos moito máis amplo... por que tampouco foi declarada BIC Santa Clara? Calquera administración e calquera particular puido ter solicitado a incoación dun procedemento específico para iso. E aquí é onde xorde a maior das vergoñas das que temos coñecemento: houbo a principios do século XX varias solicitudes de declaración de BIC, iniciadas polo concello, que quedaron en nada. A primeira delas remóntase ó ano 2001 aproximadamente, aparecendo mencionada en varias novas de prensa, aínda que non puidemos recuperar o expediente polo momento. Da segunda delas temos o expediente completo, que pode ser consultado sen dificultade no concello de Pontevedra. No ano 2008 o arquitecto municipal redacta un informe, que é presentado ante a Xunta no ano 2009 pola concellería correspondente coa solicitude formal de declaración BIC. A lexislación de patrimonio, tanto a de 1995 que estaba vixente naquel momento como a de 2016 actual, establece que despois dunha solicitude deste tipo a administración debe iniciar o procedemento de declaración (o que se chama xuridicamente a “incoación”). Pois ben: a incoación nunca se produciu. Silencio administrativo da vergoña, incapacidade administrativa por falta de recursos, desleixo político, desinterese, outros intereses, abandono intencionado... podemos chamarlle de moitas maneiras... Hai que dicir que a incoación é absolutamente fundamental, porque abre unha fase de debate e validación na que o ben pode rematar sendo declarado BIC ou non, pero dende que comeza a incoación ata a resolución final o ben xa recibe a protección “coma se fose” BIC de maneira preventiva. Por que naquel momento a Xunta da Galicia decidiu non iniciar, nin sequera, a incoación? Foi intencionado ou foi mala praxe administrativa? Ambas cousas? Onde andarán eses expedientes perdidos en San Caetano? Onde andarán eses informes técnicos negativos, se é que algunha vez os houbo?

Anexamos ao final deste texto un único documento que dá conta da gravidade deste silencio administrativo. A Lei 8/1995, do patrimonio cultural de Galicia, dicía expresamente o seguinte no seu artigo 9: “a declaración de ben de interese cultural requirirá a previa incoación e tramitación do expediente administrativo pola Consellería de Cultura. A iniciación do expediente poderá realizarse de oficio ou ben a instancia de parte por calquera persoa física ou xurídica. En caso de iniciarse a instancia de parte, a denegación da

⁸ Resolución da Dirección Xeral do Patrimonio Artístico, Arquivos e Museos pola que se acorda ter por incoado expediente de declaración para ampliar o conxunto histórico-artístico de Pontevedra, declarado por Decreto de 23 de febreiro de 1951, B.O.E. do 31 de outubro de 1979.

incoación será motivada e haberá de notificarse aos solicitantes”. Pois ben, non houbo denegación motivada en ningunha das tres oportunidades: nin no primeiro intento no ano 2001, nin na solicitude de 2009, nin na reiteración de solicitude enviada polo concello de Pontevedra no ano 2011, que é o documento que anexamos.

Cales foron as consecuencias deste inadmisíbel abandono? Cal foi o desastre final ao que nos referíamos con anterioridade?

Para comezar, por non ser BIC, a comunidade monástica realizou obras incontroladas e prexudiciais para o propio monumento. Por outro lado, por non ser BIC, parte do muro do convento foi destruído e se ergueu un bloque de edificios na rúa Santa Clara que, case con toda seguridade, serviu para financiar esas propias reformas mencionadas. Por non ser BIC, todo o entorno creceu urbanisticamente de maneira incontrolada, ata o punto de que moitos edificios pasaron a ter visibilidade directa sobre o xardín e sobre as monxas, que perderon así a máis mínima intimidade contravindo a lóxica máis elemental do que era por definición un convento de clausura. Por non ser BIC, construíuse un aparcadoiro subterráneo adxacente sen (que saibamos) un mínimo control arqueolóxico. Por non ser BIC, os traballos de conservación e restauración das pinturas murais e dos retablos da igrexa, realizados na década dos noventa, quizais non foron todo o “coidadosos” que debían ser...⁹

Pero o peor de todo, en realidade, foi que, por non ser BIC, nunca se fixo un estudo científico sistemático dos bens mobles e inmobles que contiña o convento. Por non ser BIC, nunca foron detectadas, estudadas e protexidas do deterioro unhas pinturas murais interiores das que hoxe apenas nada queda. Hoxe non temos maneira de saber todo o que había e todo o que se puido perder. Porque todas as pequenas afeccións arriba citadas quedan pálidas ante o sucedido dende 2017. Nese ano as derradeiras monxas abandonan o convento e marchan ata Santa Clara de Santiago. Comeza así o

que en conservación-restauración chamamos un proceso de “disociación”: un ben cultural complexo, formado por múltiples elementos que teñen senso no contexto no que sitúan, comeza a ser desmembrado, fragmentado, desprazado, desarticulado. Os bens mobles presentes no convento son paseniñamente trasladados a Santa Clara de Santiago, cada vez con maior présa a medida que o proceso de venda vaise concretando: o arquivo documental, as imaxes relixiosas, fragmentos de escultura pétrea enormes, como un tímpano románico e unha figura da santa sacada do alto dunha fonte... Non temos constancia de ningún listado deses bens nin das condicións dese traslado, que foi realizado baixo o único control do propietario, a orde das clarisas. Non consta que a Xunta de Galicia fixese ningún tipo de avaliación ou supervisión.

Hai que indicar que unha das principais diferencias entre os BIC e os bens culturais simplemente “catalogados” é que, cando falamos de patrimonio arquitectónico, considérase BIC tanto o continente como o contido. É dicir, tanto o ben inmobile como os bens mobles que conteña. Son unha unidade indisoluble: por exemplo, un museo que é BIC non precisa ter declaracións expresas de BIC para todos os cadros da súa colección. Considérase, de maneira un pouco confusa pero bastante consolidada, que o contido dun BIC tamén é BIC ¹⁰. Por tanto, se Santa Clara tivese sido declarada BIC como merecía, hai tantos anos, non se podería ter baleirado o seu interior da maneira en que se fixo.

É lóxico pensar que unha parte dos bens mobles fosen reivindicados polas monxas propietarias. Tamén as imaxes relixiosas, nun lugar que ía ser desacralizado. Tamén parece lóxico que o concello e a deputación de Pontevedra tivesen como o seu maior interese o espazo, o edificio, para ser empregado como ben público. Tamén podemos entender (non compartir) que haxa xente que prefere quitarlle a decoración barroca aos edificios góticos: dalgunha maneira, son herdeiros de Viollet-le-Duc, do romanticismo das ruínas, da estética ecléctica e enganosa que hoxe podemos ver en San Domingos. Por todo iso é relativamente lóxico que tanto a orde das clarisas como o concello tratasen de chegar a un acordo para a venda do monumento por todos os medios, aínda que isto implicase a disociación do ben. Se Santa Clara fose BIC, quizais nunca tería pasado ao patrimonio público municipal. Pero aínda que os intereses fosen loables, o que se fixo é totalmente inaceptábel. Salvamos o edificio, pero perdemos o cincuenta por cento do ben. Nos tempos en que vivimos

⁹ Os que hoxe se acheguen á igrexa de Santa Clara poderán observar, á dereita da nave, o retablo da Virxe dos Desamparados, facilmente recoñecíbel pola ausencia do panel pintado central. Este panel, como tantos outros elementos, foi retirado e trasladado xusto antes da venda do conxunto ó concello. Pero esa retirada revelou tamén que baixo ese panel estaba oculto (e hoxe pode lerse) o nome completo dun restaurador, escrito na madeira cando esta persoa realizou unha serie de traballos de conservación dos que, por certo, aínda non puidemos localizar os informes correspondentes. A práctica de “asinar” os traballos de restauración é obviamente reprobábel seguindo criterios modernos, pero tamén era xa extravagante e decimonónica na década de 1990. Hai que indicar que ese profesional e a súa empresa estiveron implicados na trama de corrupción denominada “Operación Retablo”, que puxo de manifesto as miserias e corruptelas da época tanto en certas empresas de restauración como na institución eclesástica e na administración de patrimonio da Xunta de Galicia. Para máis información, ademais das abundantes informacións en prensa véxase tamén na biblioteca da ESCRBG o Traballo Fin de Grao “Retablo da Virxe dos Desamparados da Igrexa de Santa Clara de Pontevedra. Proposta para unha completa visualización do ben”, presentado no curso 2022-2023 pola alumna Marina Cuevas Vidal.

¹⁰ Esta polémica fíxose presente hai pouco co gallo da declaración BIC do pazo de Meirás e o consecuente conflito coa familia Franco pola propiedade dos bens mobles do interior do pazo. Porén, este é un caso legal moito máis complexo, imposible de resumir neste momento.

os criterios da conservación do patrimonio son outros. Non se pode desmembrar un retablo, levar as imaxes e deixar a estrutura. Ata Santa Clara, parecíanos algo impensábel. Imaxinemos que tal cousa se fixese na catedral de Santiago, levar a figura do apóstolo. Santa Clara, na súa dimensión relativa, era tan importante como a catedral de Santiago. O ben cultural é un e debe ser indivisible salvo en casos de forza maior. É un escándalo de tal dimensión que sorprende que a sociedade pontevedresa e as asociacións culturais non teñan erguido a voz en maior medida. Pero sorprende moito máis que a Xunta, a Consellería de Cultura, non tivese actuado a tempo para parar a destrución do único convento da cidade que restaba intacto. Incluso sen ser BIC, é unha actuación extraordinariamente prexudicial para calquera ben cultural catalogado. Se fose BIC tería sido diferente? Nunca o saberemos.

5. O deber ético e político que nos queda para o futuro.

O alumnado e profesorado da Escola pensabamos que o obxectivo do noso traballo era presentar unha solicitude de declaración BIC para Santa Clara. Despois de saber que esa solicitude xa existiu e foi desatendida, en varias ocasións, sentimos a necesidade de denunciar de maneira contundente este atentado contra o patrimonio cultural, porque non somos nós senón a propia administración a que ten a obriga moral de iniciar de oficio este procedemento.

Dalgunha maneira, se non houbo denegación motivada da solicitude de BIC, podemos dicir que o expediente segue aberto e a Consellería segue a ter a obriga de incoar o procedemento, pois a lei de 1995 non establecía un prazo no que a solicitude caducase por silencio administrativo. Isto cambiou: a nova lei de patrimonio cultural galego de 2016 si establece unha caducidade de seis meses para as solicitudes. Agora, o silencio administrativo é negativo. Pero na lei de 1995 non se indica de maneira expresa. Iso significa que nin nós, nin ningunha asociación, nin o Museo de Pontevedra, nin a Deputación, nin o Concello, temos a obriga de iniciar este expediente: a obriga, hoxe coma en 2001, 2009 e 2011, é da Xunta de Galicia e da súa Consellería de Cultura.

Polas nosas conversas con algún persoal técnico da consellería, é posíbel que non houbese tanto un desleixo intencionado como unha incapacidade de atendimento por sobrecarga de traballo. Sendo unha hipótese, aínda que fose certo tamén o é que a falta de recursos na Consellería de Cultura é tamén unha maneira de atentar contra o patrimonio por parte da propia administración.

Se o persoal e os recursos dunha administración son inadecuados para cumprir as súas obrigas legais, os poderes políticos teñen o deber de redistribuír eses recursos. Non hai escusas para a non declaración BIC de Santa Clara.

Tamén hai que mencionar, por certo, que a consecuencia de non ser BIC quizais sexa máis simbólica que práctica. En realidade, e por desgraza, a meirande parte da protección non procede en última instancia da lexislación patrimonial senón da lexislación urbanística. É dicir, por moi estraño e incoherente que pareza, a que marca as pautas da conservación (ou non) dos bens culturais non é a Consellería de Cultura senón a de Urbanismo, Obras Públicas, Xestión Territorial ou como se denomine en cada momento. A lexislación realmente efectiva na protección dos bens inmobles é a de urbanismo, os Plans Urbanísticos dos concellos e o Plan Básico Autonómico. Non porque a lexislación cultural non exista, senón porque o seu efecto, a súa capacidade de influencia e control, é mínima comparada coa anterior. En parte, de novo, por unha cuestión de reparto interno de recursos dentro da propia administración. Tamén porque o urbanismo concita outros grandes intereses á marxe dos culturais. Pero non debe esquecerse que a lexislación cultural é a única que ten por obxectivo a protección e conservación dos bens culturais. A lexislación urbanística, pola contra, ten unha mancha de obxectivos á marxe da conservación dos bens culturais: o seu espírito é o da construción, o desenvolvemento entendido como obra capitalista. Nese senso, o patrimonio natural ou cultural non son outra cousa que pequenos “obstáculos” molestos, ou, na súa propia terminoloxía, “afeccións” que impiden poder considerar os solares “libres de cargas”.

A realidade é, por tanto, que a que marca a pauta é a lexislación urbanística. Coa perspectiva dunha reforma tan importante como a que se vai facer no monumento, coa idea de convertelo en parte do Museo de Pontevedra, é fundamental que os criterios de actuación sexan extremadamente precisos e ben planificados. Pero se o PXOM está ben realizado (e/ou ben executado polo equipo técnico do concello), se o inventario urbanístico é completo e establece medidas de protección abondo, se existe un plan de xestión de riscos... pode ser que a declaración de BIC non sexa, na práctica, tan relevante. Incluso pode ser que un PXOM equipare os bens catalogados e os BIC no caso de estar incluídos nun centro histórico, como é o caso de Pontevedra. Por tanto, dende a perspectiva da xestión urbanística municipal, e en concreto para o caso de Pontevedra, pese a todo o que levamos páxinas dicindo neste artigo, é moi posíbel que esa declaración non sexa tan importante na práctica para as obras do edificio en si mesmo.

COPIA EXPEDIENTE SÓ CONSULTA Documentación Expediente_2020-XENSUMAPH-000034_2021-11-11-11-18-35

CONCELLO DE PONTEVEDRA
 Dirección xeral
 Área de Urbanismo
 XMT/BR

CONCELLO DE PONTEVEDRA
 REGISTRO XERAL DE SAÍDA
 Número 2011015384
 Data: 15/04/2011

ASUNTO.- REITERACIÓN DE SOLICITUDE ANTE A CONSELLERÍA DE CULTURA E TURISMO DE INCOACIÓ DE EXPEDIENTE PARA A DECLARACIÓN DE BEN DE INTERESE CULTURAL PARA O CONXUNTO DO CONVENTO DE SANTA CLARA E O SEU CONTORNO DE PROTECCIÓN

SOLICITANTE.- CONCELLO DE PONTEVEDRA

1º.- O 23/02/09 tivo entrada no rexistro do edificio administrativo da delegación en Pontevedra da Xunta de Galicia, escrito desta Tenencia de Alcaldía delegada da Área de Urbanismo do Concello de Pontevedra, polo que se formulaba "Solicitud ante a Consellería de Cultura e Deporte de incoación de expediente para a declaración de Ben de Interese Cultural coa categoría de Monumento para o conxunto do Convento de Santa Clara e o seu contorno de protección" en cumprimento do acordo adoptado pola Xunta de Goberno Local en data 16.02.09, para o que se achegaba, xunto coa certificación do devandito acordo, dúas copias do proxecto redactado polo arquitecto xefe da Oficina Técnica de Planeamento e Xestión Urbanística do Concello de Pontevedra, de data novembro de 2008, ao que se pretaba aprobación.

2º.- A referida solicitude, formulábase ao abeiro do pautado no art. 9.1 da Lei 8/95, do 30 de outubro, do patrimonio cultural de Galicia, requirindo por esta administración a previa incoación e preceptiva tramitación do expediente pola Consellería de Cultura.

3º.- A alínea segunda do art. 9 da Lei 8/95, dispón que "no caso de iniciarse a instancia de parte, a denegación da incoación será motivada e deberáselles notificar os solicitantes", debendo significar que dende febreiro de 2009, este Concello non ten constancia de que foran iniciados os trámites necesarios por parte da Consellería de Cultura para a incoación do expediente, nin foi notificada a denegación da mesma tal e como esixe o pautado no mencionado art. 9 da Lei de Patrimonio Cultural de Galicia, mallo transcurso do prazo de resolución dos expedientes administrativos.

4º.- Neste senso, e en virtude do exposto, reiteramos a solicitude achegada o 23/02/09, de conformidade coa documentación que xa obra en poder desa administración, interesando novamente que previos os trámites que sexan oportunos en dereito, procedáse a incoar e tramitar a Declaración de Ben de Interese Cultural coa categoría de monumento para o conxunto de Santa Clara e o seu contorno de protección, e solicitando asemade que se nos informe dos trámites realizados.

Pontevedra, 14 de abril de 2011.

A Tenente de Alcaldía, Delegada da Área de Urbanismo e Vivenda

Asdo.- Mª Teresa Casal García.

CONSELLERÍA DE CULTURA E TURISMO- DELEGACIÓN EN PONTEVEDRA
 Fernandez Ladreda 43-6ª, 36.003- PONTEVEDRA

Este documento foi achegado a Chumaceira, nº2, C/P-36.073 Pontevedra 988943005 Extº249 administración
 url: <http://webde.pontevedra.gal/interconexión> o seguinte código seguro de verificación: T0808A7F3027F52

20200304190537.pdf **SÓ VALIDO PARA CONSULTA 40 / 40**

de asumir como edificio museístico un conxunto histórico tan importante, que requirirá grandes obras e grandes cambios, cando o museo aínda segue a ser incapaz de poñer en funcionamento os vellos edificios históricos centrais. O desafío dunha reforma de Santa Clara é enorme. A clave é que os criterios de intervención non poden estar baseados soamente nos intereses museísticos e na perspectiva arquitectónica. O modelo debe ser o Plan Nacional de Abadías, Mosteiros e Conventos do Ministerio de Cultura e do Instituto do Patrimonio Cultural de España, porque este é o único modelo científico do que dispoñemos. O cambio de uso é evidente, pero non a calquera custo. A conservación debe ser o centro de toda restauración.

Temos asistido no pasado a tentativas de emprego ilícito do concepto BIC, para supostamente "protexer" (mellor dito, manter intactos) certos tipos de bens culturais¹¹. Pero non se nos ocorre outro caso mellor que Santa Clara para defender un emprego lícito do concepto BIC, o que é e o que debe ser: unha ferramenta legal que protexa con criterios de máximo respecto os bens culturais máis importantes que constitúen a nosa herdanza colectiva.

Pero a declaración como BIC segue a ser un deber ético, para nós como cidadáns pero tamén para as institucións e para os propietarios e xestores do ben, Concello, Museo e Deputación. A declaración como BIC afectaría, por exemplo, os bens mobles que aínda están dentro do inmovible, como son o órgano, o facistol, a estrutura dos retablos e outros moitos. A declaración como BIC debiera establecer uns criterios de intervención moito máis esixentes e un equipo interdisciplinar para a toma de decisións. A declaración de BIC obrigaría a tratar de recuperar toda a información posíbel sobre os bens disociados, antes de que a disociación completa se converta en esquecemento permanente. Por outra banda, a construción dun almacén subterráneo nun xacemento arqueolóxico de tal importancia non deixa de ser unha proposta moi arriscada. Tamén o é o feito

En fin, hai unha última posibilidade para este erro reiterado que aínda hoxe subsiste. É unha sensación, unha intuición, un medo, que non podemos deixar de mencionar. É posíbel que Santa Clara siga sen ser BIC porque pode haber quen pense que a declaración de máxima protección pode ser un obstáculo, un atranco, para as obras de reforma ou para a súa xestión futura. Pero isto non quere ser unha acusación para os novos propietarios do ben. Agardamos, dende logo, que non sexa así. Isto é, non máis, non menos, unha chamada de atención ás institucións para que cumpran por fin e canto antes co seu deber. Moi especialmente para a principal responsábel, a Consellería de Cultura da Xunta de Galicia.

¹¹ Certos tipos de bens culturais que non deben ser exactamente "protexidos" senón "resignificados", como é o caso do Val dos Caídos ou da Pirámide dos Italianos en Burgos.